

CSALÁDOK ÉS FORMÁK – VÁLTOZÁSOK AZ UTÓBBI ÖTVEN ÉVBEN MAGYARORSZÁGON¹

TÓTH OLGA – DUPCSIK CSABA

A családformák magyarországi változásait az utóbbi ötven, de még inkább a legutolsó húsz évben gazdag demográfiai és szociológiai irodalom dokumentálta (lásd pl. Pongrácz – S. Molnár – Dobossy 2001; Pongrácz – Spéder 2003; Spéder 2005; Utasi Ágnes 2003). A házasság a szemünk előtt vált a magyar társadalomban egyedülként elfogadott, „normális” párkapcsolati formából az egyik, habár továbbra is a legfontosabb formává. A nagy többség a házasság nélküli együttélést még két évtizeddel ezelőtt is csak mint bizonyos kényszerek következményét fogadta el (elsősorban a megözvegyültek jól felfogott anyagi érdeke jöhetett itt szóba), illetve valamiféle rendezetlenségként, kimondva kimondatlanul „lumpen” életmódként értelmezte. A korai házasságkötés a szabványos életút eleme volt, ezt motiválták az anyagi érdekek, de a társadalom normarendszere is. Az 1970-es évek egyetlen női hetilapja, a Nők Lapja újságírója, Sulyok Katalin százával kapta a segítségkérő leveleket, amikor rovatot indított, majd köteteket adott ki „Úgy szeretnék férjhez menni!” és „Úgy szeretnék megőszülni!” címmel (Sulyok 1978; 1981).

Cseh-Szombathy László az 1970-es évek végén megjelentetett családszociológiai munkájában (Cseh-Szombathy 1978) úgy fogalmaz, hogy a korábbi időszakhoz képest valamelyest elfogadóbb lett a társadalmi közeg a házasság nélkül együtt élőkkel szemben, amennyiben inkább csak „pletyka” formájában marasztalja el az érintetteket. Noha az élettársi kapcsolatban élők a hetvenes években elenyésző kisebbséget alkottak, a szerző már ebben a tanulmányában utal arra, hogy ez a párkapcsolati forma vélhetőleg Magyarországon is egyre inkább elterjed majd. Ugyanakkor a tanulmányban fel sem merül az a lehetőség, hogy elkövetkezhet az az idő is, amikor a fiatalok egy része halogatja a házasságkötést vagy a tartós párkapcsolat kialakítását, esetleg élete végéig házastárs vagy élettárs nélkül marad.

Napjainkra azonban a közvélemény nem csupán a fiatal korosztály házasság előtti és nélküli együttélését fogadja el, de megjelentek azok a családtípusok is, amelyek korábban Magyarországon ismeretlenek voltak. A látogatókapcsolatot

¹ A tanulmány a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet „Népesedési folyamatok a 20. század második felében, a 21. század elején” című ünnepi konferenciáján, 2007. június 5-én elhangzott előadás írott változata.

(LAT), a válás utáni (esetleg többszörös) újránházasodást, a hosszabb ideig állandó partner nélkül élő fiatalok megjelenését nem csupán a szakemberek, de az átlagemberek is társadalmi problémaként fogják fel.

Mindeközben a különféle hazai és nemzetközi összehasonlító attitűdvizsgálatok rendre a magyar társadalom családcentrikusságát, házasság iránti elkötelezettségét, gyermekközpontúságát jelzik. Az értékvizsgálatok szerint a magyarok jelentős hányada azzal az ellentmondással küzd, hogy egy korábbi korszak valódi vagy – még inkább – idealizált családképét követné, valójában azonban – a többi hasonló fejlettségű ország népességéhez hasonlóan – egy 21. század eleji sokszínű családszerkezetet hoz létre. Természetesen a valóságos viselkedés és az attitűdök egybeesése nem törvényszerű, a túl nagy eltérés azonban mindenképpen figyelemre méltó. A jelenséget a témával foglalkozók jelentős része a gazdasági-anyagi viszonyokban látja, és a családok számára kedvezőbb adó-, jóléti és foglalkoztatáspolitikával lehetségesnek tartja, hogy a viselkedés „visszatérjen” a korábbi megőrzött attitűdökhöz, értékrendhez. Mi ennek a fordítottját véljük. Nem tagadjuk a családcentrikus állami, politikai intézkedéseknek a családformákra, elsősorban a gyerekvállalásra gyakorolt kedvező hatását, bár fontosságát nem is túloznánk el. Úgy véljük azonban, hogy előbb-utóbb az attitűdök fognak a valóságos viselkedéshez közelíteni. Pillanatnyilag a két szféra jelentős eltéréseinek magyarázata foglalkoztat minket.

Családformák és morális pánik

Azt a módot, ahogy a mai magyar társadalom a családformák változásához viszonyul, egyfajta morális pánikként lehet leírni (Császi 2003). Morális pánikról akkor beszélünk, ha egy társadalmi jelenség a népesség jelentős része számára nyugtalanító, amikor valamely fontos értéket érez veszélyeztetetnek, függetlenül attól, hogy ez a veszély vélt vagy valós.

- Jellemző a morális pánikra a széles körű *érintettség*. A társadalom népes csoportjaiban érlelődik meg az az érzés, hogy az adott jelenség összefügg az életükkel. Erősíti ezt a meggyőződést, hogy a média fokozott figyelmet fordít az adott témára, és előbb-utóbb a döntéshozók és a véleményüket sikeresen artikuláló befolyásos értelmiségiek is foglalkoznak vele.
- Jellemző továbbá az *ellenségesség*. Erős törekvés fogalmazódik meg a közvéleményben, de a pozícióban lévők körében is a felelősök megkeresésére. A társadalom szeretné megtalálni azokat, akik az adott társadalmi jelenségről (ténylegesen vagy csak feltételezések szerint) tehetnek, és elítélni őket.
- Végül fontos vonása a morális pániknak az *aránytalanság* is, azaz az adott jelenség társadalomra való veszélyességének túltreagálása.

A család mint társadalmi intézmény a múltban is folyamatos változásokon ment át. Ezek a változások, a család összetétele, szerkezete mellett, érintették annak belső szabályrendszerét, működését, a családi szerepeket is. Úgy tűnik, az átalakulás folyamata az utóbbi évtizedekben jutott el olyan stádiumig, ami morális pánik okozója lett. Nincs olyan társadalmi erő, csoport, amelyik megkérdőjelezné a család fontosságát a társadalom és az egyének életében. Ugyanakkor nem csupán létével, fennmaradásával, de fogalmával és a belső szerepekkel kapcsolatban is erős normativitás tapasztalható. Miközben minden második-harmadik házasság válással ér véget, a magyar szóhasználatból nem kopik ki a „csonkacsalád” kifejezés. Miközben a népesség egyharmada olyan családban nőtt fel, amelyben a szülők közötti érzelmi vagy fizikai agresszió emléke a felnőtt korban is eleven marad (Tóth 1998), családi életével kimagaslóan elégedett az egyébként az élet minden területével igen elégedetlen magyar lakosság. A széles tömegek által fogyasztott bulvármédia ontja az álomesküvőkről szóló híradásokat, hogy aztán néhány év vagy hónap múlva rövid hírből tudósítson ugyanazon pár válásáról.

Eszerint noha a család mint társadalmi intézmény jelentős változáson ment át, a változások gyakran valamiféle „vadhajtásként”, a normálistól való eltérésként jelennek meg a véleményformáló médiában, a politikusok szóhasználatában és a közvéleményben is. Aggasztja a társadalmat, hogy a fiatalok halogatják a házasságkötést, hogy csökkenő, legjobb esetben is csak stagnáló a születések száma, hogy az egyre kevesebb megkötött házasságra ugyanolyan sok válasz jut. Paradox módon azok is felelőst keresnek, akik maguk élik az új családformákat és alakítják a családképet. Szülők figyelik aggódva és szorongva, hogy felnőtt gyerekeik nem alapítanak családot, miközben – ha tehetik – továbbra is gyerekként tartják (el) őket a családban.

Adott tehát egy társadalmi jelenség, amelyet mindenki ismer a maga nézőpontjából, mindenki keresi annak felelőst (a családpolitikában, a gazdasági helyzetben, az erkölcsi válságban, a szekularizációban, a megváltozott nemi szerepekben stb.), és mindenki aggódik a lehetséges végeredmény miatt. Ugyanakkor – véleményünk szerint – arra kevés lehetőség és törekvés van, hogy ezt a jelenséget mélységében, az eddigiektől eltérő módon megismerjük és megismertessük. A társadalomtudományt is oktató felsőoktatási intézmények egy részében nincs családszociológiai, még kevésbé interdiszciplináris családkurzus. De a létezők közül is sok az elavult, egy korábbi ideálhoz viszonyító, a mai családok működését diszfunkcióként leíró szemléletű program. Még a segítő szakmákat tanuló fiatalok egy része sem a „valódi”, hanem valamilyen ideáltipikus családdal ismerkedik meg, és legfeljebb a devianciakurzusok mutatják meg nekik a mai magyar család valódi arcát.

Nyelvi és fogalmi definiálatlanság

Miközben a családi struktúrák egyre összetettebbek, a párkapcsolatok egyre változatosabbak, a hivatalos (azaz a publikált, bárki számára hozzáférhető) demográfiai adatok ennek a sokszínű valóságnak csupán a „csontvázát” tárják elénk: a házasságban élők, az élettársi kapcsolatban élők, az egyedülálló szülők és az egyedülálló (egyszemélyes háztartásban élők) kategóriái ennek leírására elégtelenek. (Elképzeltető persze, hogy ez nem is a demográfia feladata lenne, de a családszociológiai kutatások hosszú ideje nem tartoznak a kiemelt programok közé.)

Vegyünk egy nem különösebben kirívó esetet. Egy házaspár tagjai szétköltöztek, már évek óta külön háztartásban élnek, a feleség neveli a gyereket. A nő partnerkapcsolat nélkül él. A férfinak viszont van egy tartós partnere, akivel bár nem élnek együtt, de nem is keresnek másik kapcsolatot. Akkor most ki hogyan kategorizálható. A feleség hivatalosan házas, valójában különélő, más oldalról gyereket egyedül nevelő szülő. A férj hivatalosan házas, valójában különélő, esetleg élettársi kapcsolata van, illetve leginkább talán LAT-ban élőnek lehetne nevezni. Az a nő, aki már évek óta a partnere, hivatalosan egyedülálló (szingli), valójában ő is LAT-kapcsolatban él. De ha megkérdezzük, akkor hajlamos élettársi viszonyra nevezni a kapcsolatát. Ez egy egyszerű példa, hiszen nem jelennek meg benne új, közös gyerekek, valamint közös gyermekfelügyelettel felruházott szülők. De még ennek a kapcsolatrendszernek is csak egy-egy szelete bukkan fel az adatgyűjtések során, nem is beszélve az összetettebb szituációkról.

Természetesen további bonyodalmakkal jár, ha ebben a történetben a család körébe tartozókat szeretnénk kategorizálni. A férfi szülei besorolhatók-e a férfi élettársának/LAT-kapcsolatának rokonai közé? És besorolhatók-e a különélő feleség családi kapcsolatába? Azon túl, hogy ők a gyerekek nagyszülei, milyen relációban vannak a különélő feleséggel? A gyerek számára az apa új kapcsolata a család tagja vagy sem? És a nő szülei? Mi történik, ha a feleség, mondjuk, egy házasságban élő férfivel lép tartós viszonyra? Akkor a férfi családja meddig terjed? Kicsoda a házas férfi gyerekei számára apjuk új partnere, ténylegesen a családtagjuknak tekinthető-e?

A család definiálása korábban inkább csak azon múlt, hogy az adatgyűjtő demográfus, szociológus vagy éppen néprajzos a törzscsalád oldalági rokonai körében milyen merítést alkalmazott (tehát pl. nagybácsikat, nagynéniket, unokatestvéreket, a nagyszülők testvéreit, a házastárs oldalági rokonait stb. hogyan vette számba). Ugyanazokat a módszereket próbáljuk alkalmazni a mostani, megváltozott családi kapcsolatok leírására is, de úgy tűnik, az ehhez szükséges fogalmi készlet nem alakult ki. Nincs elég mélységi kutatás, nem mindig ugyanazt értjük egy adott fogalmon még mi, kutatók sem. Hát még a döntéshozók vagy a közvélemény!

A nyelvi zavar megjelenik a mindennapokban is. Az új párkapcsolati és családformák leírásához hiányoznak a megfelelő kifejezések. A nők például ilyen-fajta módokon próbálják a hozzájuk tartozó férfi státusát meghatározni: a párom; a partnerem; az élettársam; a pasim; akivel járok; a férjem; a gyereke apja; a Krisztián, sőt, fiatal értelmiségiek körében újra hallani – tréfás hang-súllyal – az uram kifejezést. Válás vagy az élettársi kapcsolat megszűnése esetén: az exem; a volt élettársam; a volt férjem; a férjem – vagyis már csak volt; más rokonokra: a volt anyósom; a volt sógorom stb.

A nyelvi zavar a fogalmakban is megnyilvánul, hiszen a régi kifejezésekkel próbálunk meg vadonatúj jelenségeket leírni. Miközben a családdal kapcsolatos normativitás továbbra is erős, úgy teszünk, mintha ezek az új családformák nem léteznének. Így nem honosodtak meg nálunk olyan kifejezések, amelyek tovább árnyalhatnák a képet, mint például a „megrögzött hajadon” (leather spinster); *felvállalt szüzességben élő* (secondary virginity); „víg magánzó” (quirkyalone) stb. (Tóth 2007).

A familizmusról

Itt szeretnénk bevezetni a familizmus fogalmát, melynek használata közelebb vihet a magyar társadalom családdal kapcsolatos felfogásának és viselkedésének megértéséhez. A *familizmus* összetett, többjelentésű kifejezés. A nemzetközi irodalom familizmusfogalmát (*familism*, *familismo*, *familismus*) a magyarban gyakran „családközpontúságnak” fordítják, ami értékrendre, illetve attitűdök rendszerére utal, ez azonban félrevezető lehet: a familizmussal ugyanis egyaránt jelölhetünk ideológiát és társadalmi állapotot.

A familizmus mint ideológia a család és a családi lét fontosságát hangsúlyozza, mind az egyén, mind az össztársadalom szempontjából. A család mint olyan társadalmi egység, amelyben a kapcsolatok – ideáltipikus esetben – teljes mértékben a szolidaritásra és altruizmusra épülnek, egyrészt ideált, mintát – bár más intézmények számára elérhetetlen mintát – jelent a társadalom többi intézménye számára, másrészt a társadalomban ténylegesen előforduló proszociális viselkedés, szolidaritás, társas attitűdök iskolája, az erre való hajlam legfontosabb generáló közege. Az így értelmezett familizmus saját *ellenpárjának* a „kóros individualizmus”, az „egoista önzés” ideológiáit tekinti (pontosabban, az általa ilyennek minősített ideológiákat).

A familizmus mint társadalmi állapot fogalmával olyan társadalmak írhatók le, amelyekben a bizalom általános szintje alacsony, s amelyekben – éppen ezért – a családi kapcsolatok maradtak mint egyedüliek, amelyekben az egyének megbízhatnak. Sarkítva: a familizmus mint társadalmi állapot nem a családi kapcsolatok és a „családbarát attitűdök” immanens, mint inkább *relatív* erősségből fakad, amennyiben az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából

következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve. Az ilyen értelemben felfogott familizmust leírói gyakran szinte az egoizmus, a individualizmus *szinonimájaként* kezelik (Banfield 1958; Fukuyama 1997). Általában olyan társadalmakban jelentkezik, amelyekben gyenge a civil társadalom, s amelyekben az állami központosításnak a régmúltba visszanyúló hagyományai vannak: a leggyakrabban hivatkozott példák Dél-Olaszország, Franciaország, Kína, újabban a posztkommunista országok is (Papp 2000; Torsello 2004).

Jelen tanulmányban nincs lehetőség a familizmus mint társadalmi állapot megnyilvánulási formáit részletezni. Ezt készülő tanulmányunkban tesszük majd meg, az elmúlt 100 év magyar társadalmára vonatkoztatva, társadalmi rendszereken átívelően módon. Itt csupán azt az állítást szeretnénk megfogalmazni, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom megörökölt egy sajátos hagyományegyüttest, amelynek hatása csökkenő mértékben ugyan, de ma is érezhető. E szerint egyszerre van jelen a valódi családcentrikusságon alapuló, de a társadalmi bizalom terén mutatkozó deficitből eredő familizmus is. Az attitűdvizsgálatok által feltárt konzervatív értékmegnyilvánulások részben ennek tudhatók be.

Ugyanakkor megkockáztatunk egy másik, talán radikálisnak tűnő álláspontot is ezzel kapcsolatban: az értékvizsgálatok meglepő eredménye jórészt annak a következménye, hogy nem is igazán értékrendet mutat ki. Pontosabban: csak a magyar felnőttek egy kisebbik hányadára jellemző, hogy valóban koherens tradicionális értékrendet vall magáénak a családról és a nemi szerepekről, s hogy ennek konzekvenciát érvényesíti életvitelében is (magyarán: megpróbál ezzel összhangban élni, amennyiben a külső kényszerek ezt engedik). A többség azonban mintha csak azért értene egyet a tradicionális állításokkal, mert „csak azok vannak kéznél”, mert nem állnak rendelkezésre a családdal kapcsolatos változások interpretálásra alkalmas nyelvi eszközök, s hiányzik a véleményformálók legfontosabb csoportjainak akarata – és talán a képessége – is az ennek megteremtését szolgáló diskurzus elindítására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. Free Press, Glencoe.
- Bukodi Erzsébet (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Császi Lajos (2003): *Tévéeőrőszak és morális pánik*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Cseh-Szombathy László (1978): A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In Cseh-Szombathy L. (szerk.): *A változó család*, Kossuth K. Budapest.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom: a társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa K. Budapest.

- Papp Z. Attila (2000): A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban. *Regio*, 3. 179–218.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit – Dobossy Imre (2001): *Család és munka – Értékek és aggodalmak a rendszerváltás után*. Kutatási jelentések. 62. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle* 4. 55–75.
- Spéder Zsolt (2005): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 3. 3–48.
- Sulyok Katalin (1977): *Úgy szeretnék férjhez menni!* Kozmosz könyvek, Budapest.
- Sulyok Katalin (1981): *Úgy szeretnék megőszülni!* Kozmosz könyvek, Budapest.
- Torsello, Davide (2004): „*Bizalom, bizalmatlanság és társadalmi kapcsolatok egy dél-szlovákiai faluban.*”
http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2004_3/szemle_2004_3_torsello.pdf
- Tóth Olga (1998): *Erőszak a családban*. TÁRKI, Budapest.
- Tóth Olga (2007): Fiatalok párkapcsolatai – történelmi háttérrel. In Somlai Péter – Kabai Imre – Tóth Olga – Bodnár Virág: *Új ifjúság*. Napvilág K. Budapest, 81–110.
- Utasi Ágnes (2003): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég–KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 231–253.
<http://www.wordspy.com/words>

Tárgyszavak:

Attitűd
 Család
 Házasság

FAMILIES AND FORMS – CHANGES IN HUNGARY DURING THE LAST FIFTY YEARS

Abstract

The authors did not deal with the statistical analysis of the changes in family forms or marriage customs and did not give an account of the Hungarian population's attitudes towards family. Instead of these they analysed the phenomenon of 'moral panic', which accompanied the changes of family forms in Hungary. They tried to apprehend this phenomenon by the help of the linguistic and conceptual confusion in defining the changes of family forms and analysing the role of 'familism', which can be also pointed out in the Hungarian society.

The changes in the marriage customs caused 'moral panic' in the Hungarian society since the traditional form of family is still regarded as a basic social institu-

tion though its position seems to have been moved by now. Thus changes in cohabitation appear to be changes in values regarded as basic and unchangeable and this process is accompanied by great attention, hostility and the overestimation of the presumed dangers. The changes in family forms caused linguistic confusion at the same time, there are no notions suitable for describing the variety taking shape. This linguistic confusion is a conceptual one at the same time while the norms related to family remained strong. The authors offer the notion of 'familism', which is used in the literature, for describing this discrepancy. 'Familism' has two possible meanings: it is partly an ideology, partly a social condition. The notion can be used analysing the Hungarian society's attitudes towards family in both senses. According to familism as an ideology, family is an ideal social institution and in Hungary the society's family-centric attitudes cannot prevail because of the unfavourable external circumstances, which fact results in anomy in the society. At the same time in many countries – for example in the post-socialist countries – there are no really effective social institutions between individuals and states (e.g. civil society, professional societies, neighbourhood etc.), which could provide shelter and security, and there family takes this role. In the authors' opinion, both 'moral panic' and the conceptual confusion accompanying the changes in family forms can be better interpreted by the help of these two possible approaches.